

Transfere necesse est...

avagy elmélkedés a fordításról egy fordításelméleti monográfia ürügyén

A fordítással kapcsolatos legrégebbi írásos emlékeket minden bizonnyal azokon az ékírástos táblákon találjuk, amelyek a Kr. e. 3. évezred végéről a sumér iskolák vizsgafeladatait tartalmazzák: „Tudod-e, hogyan kell lefordítani a szöveget, ha felül akkádul van, alul pedig sumerül, és hogyan, ha alul van akkádul és felül sumerül?” (Josef Klima: *Mezopotámia*, Gondolat: Budapest, 1983, 238) A mi kultúránk kezdetén álló görögök nem voltak kétnyelvűek, mint a mezopotámiai birodalom írástudói, őket csak a saját nyelvük érdekelte, a másnyelvűek barbároknak számítottak a szemükben. A római korban megint jellemző volt a kétnyelvűség, és a művelt rómainak görögül is kellett tudnia a latin mellett. Ebből az időszakból származik a fordításra vonatkozó első marandó elemzés Cicerótól, aki saját fordításai alapján és a jó szónok szemszögéből vizsgálja a fordítással kapcsolatban felvetődő kérdéseket. Ő nem fordít szóról szóra, de eltér a (műveletlen) tolmácsok gyakorlatától is. Jellemző módon nyomát sem találjuk nála annak a kérdésnek, lehetséges-e a fordítás egyáltalán vagy pedig lehetetlenségre vállalkozik mindenki, aki fordításba kezd. Cicerót a fordító által kialakított szöveg minősége érdekli, hogy az új szöveg megfelel-e a latin nyelv törvényszerűségeinek és a szónoklattan követelményeinek. Utána nagyon hosszú ideig ugyanezen a nyomon járnak lényegében mindazok, akik a fordítás gyakorlatával foglalkoznak. Esetenként részletesebben tárgyalnak egyes kérdéseket, mint például Szent Jeromos, aki a tartalom szerinti fordítás és a szóról szóra történő fordítás viszonyát vizsgálta behatóbban írásaiban.

Egészen a XVIII. századig abban a meggyőződésben éltek az emberek, hogy ismereteinket mindannyian egy lényegében azonos emberi gondolkodás segítségével szerezzük a számunkra közösen adott valóságból, és a nagyjából azonos emberi ismeretek csak különböző szavak formájában jelennek meg a különböző emberi nyelvekben. A gondolat független a nyelvtől, ugyanaz egyszer ezen másszor a másik nyelven megfogalmazva jelenik meg számunkra. A fordítás ilyen alapon nem jelent lényeges nehézségeket, mert hisz a fordító-nak csak a nyelvi burkot kell megváltoztatnia, ügyelve arra, hogy a fordított szöveg ne mondjon ellent a nyelv törvényszerűségeinek és kövesse az eredetit. Bár a nyelvhelyesség kérdései a grammatika körébe tartoztak, a fordításokkal a retorika, az irodalom foglalkozott, hisz a szóképeket és a stílus eszközeit ennek keretében tárgyalták. Ennek ellenére a fordításokkal kapcsolatban szerzett nyelvi tapasztalatok nem maradtak hatástalanok a grammatikában sem. Fölfigyeltek a jellemző szórendi különbségekre és megpróbálták magyarázatot

adni az egyes nyelvek sajátos szórendi viszonyaira. Mindezt azonban csak azon az alapon, hogy bizonyos nyelvek (pl. a francia) jobban követik szórendjükben az „általános emberi gondolkodás” törvényszerűségeit, mint mások (pl. a latin).

A nyelvvel és a fordítással kapcsolatos elgondolások a XVIII. század végén terelődtek új irányba. Sokan gondolják úgy, hogy Kant filozófiájának megjelenése váltotta ki ezeket a változásokat, de több jel mutat arra, hogy ez nem okvetlenül van így (Kelemen János: *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*, Akadémiai Kiadó: Budapest, 1990, 11–15). Kant egyrészt semmit sem írt a nyelv mivoltáról, másrészt viszont éppen olyan gondolkodók hatására alakult ki egy újfajta felfogás a nyelvről, akik nem fogadták el Kant következtetéseit. Herder például nem tartozott Kant táborába, írásaiban ellene foglalt állást, de éppen nála, a nyelvek keletkezéséről írott dolgozatában találjuk meg azokat a gondolatokat, amelyek új értelemben foglalkoznak a nyelv mivoltával (J. G. Herder: *Über den Ursprung der Sprache*. 1770). Ebben a pályaműben fejt ki Herder, hogy a szó nem a már kialakult gondolatnak a jele, nem valami emberileg általánosan meglévőnek a nyelvi kifejezője, hanem hogy a megismerés, a fölismerő gondolat a nyelvi jellel együtt születik meg, és nincs kialakult gondolat nyelvi jel nélkül. A szó és jelentés elválaszthatatlanok egymástól, az eltérő nyelvek szavai eltérő gondolatokat fejeznek ki, a nyelvek egyéniek és a jelentések az egyes nyelvi közösségekhez kötődnek.

Herder elgondolásai természetesen nem a nyelvészet keretein belül jelentek meg és nem a nyelvészetre alapozó fordításban hatottak, hanem az irodalomban, a romantikus irodalomfelfogás fordításaiban. Mivel Herder szerint minden nyelv más, egy fordítás sem lehetett „azonos” az eredetivel. A fordítónak újra meg kellett alkotnia az eredeti művet, fordítása irodalmi alkotásnak számított, sőt – a romantikusok szemében – elsőrendű irodalmi alkotásnak.

Az arisztotelészi megismeréstől és a logikától leválasztott nyelvfelfogásnak végső következtetéseit Ferdinand de Saussure vonja le újfajta nyelvfelfogásában a nyelvészet számára: a nyelv önmagát alapozza meg saját struktúráiban, a szavak jelentését nem a kifejezett valóságból, arra alapozva kaphatjuk meg, hanem a jelentések egymáshoz viszonyított értékeiből. A nyelvek mindegyike önálló rendszer, egyikből már nem lehet átmenni a másikba. A fordítás számára ez a következtetés súlyos következményekkel járt: a fordításokat már nem lehetett megmagyarázni a nyelvészet segítségével, sőt az is kérdésessé vált, hogy fordításnak nevezhető-e mindaz, amit ilyen megnevezéssel végzünk. A saussure-i nyelvfelfogást alapul véve a fordítást egyfajta emberi tevékenységnek kell tekintenünk, amit valamiféle szükségességtől indítva végzünk, amire emberi életünk körülményei szorítanak rá bennünket (*Transfere necesse est!*), de amit a nyelvészet tudományosnak tekintett eszközeivel már nem tudunk megmagyarázni magunknak, mert a nyelvek jelentésrendszerei és grammatikai lehetőségei eltérnek egymástól. Egy lehetőség mindenesetre adódhatott volna a saussure-i elméleten belül maradvá arra, hogy nyelvészeti alapon közelítsük meg a fordítás kérdéseit, de ehhez túl kellett volna lépni a szűken értelmezett strukturalista felfogáson. Egy tágabb strukturalista nyelvfelfogáson belül ugyanis a nyelvi alakzatoknak sajátos funkcióik is vannak. A morfológia és szintaxis terü-

letén grammatikai funkciókat találunk, amelyek ugyan nyelvenként eltérnek egymástól, de magának a nyelvnek, az általános nyelvi képességnek (*langage*-nak a *langue* mellett) is vannak funkciói, melyek egyetemes érvényűek. Ilyenek a nyelv szerepe a gondolkodásban, az emberi művelődés és az egyén művelődése terén, de ehhez hasonló funkciókat lehetne keresni az egyes nyelvek (a sokféle *langue*) összevetésével is, azt vizsgálva, milyen funkciókat töltenek be egymáshoz viszonyítva és milyen szerepet látnak el a nyelvek összességében. Ilyen kérdéseket azonban a strukturalista nyelvészet nem vetett föl (legföljebb csak részben a mesterséges nyelvekkel kapcsolatban), hanem megelégedett a grammatika és szemantika eszköztárának elemzésével.

Ha a „fordítás” szót úgy értelmezzük, hogy ezzel a tevékenységgel az egyik nyelv szövege helyett egy azonos (jelentésű, rendeltetésű, használhatóságú, esztétikai értékű, hangzású, hatásosságú stb.) szöveget állítunk elő egy másik nyelven, akkor nyelvészeti ismeretünk alapján azt kell mondanunk, hogy erre valójában nincs lehetőségünk. Még azt sem tudjuk pontosan eldönteni, milyen alapokra helyezkedve mondhatjuk ilyen próbálkozásainkat sikereseknek. A fordítások nyelvészeti magyarázatának lehetetlensége annak következménye, hogy az egymástól eltérő nyelvi szövegeknek nemcsak a formája (fonetikai, grammatikai, szintaktikai formája) más, de tartalmuk is annyira egyéni, hogy ugyanazt egy más nyelv eszközeivel visszaadni nem lehet. Kérdéses azonban, hogy okvetlenül így kell-e értelmeznünk a „fordítás” szót. Amikor fordítunk, akkor ugyanis nem szövegeket teszünk át egyik nyelvből a másikba, abban az értelemben, hogy az egyik szövegben rögzített objektív nyelvi jelentéseket és formákat akarjuk visszaadni egy másik nyelven. Az objektív nyelvi tulajdonságok annyira egyedi nyelvenként, hogy azokat egy másik nyelven semmiképpen sem tudjuk ugyanúgy megvalósítani. Nem ezeknek az objektív nyelvi tulajdonságoknak az „átváltása” adja azonban a fordító számára a feladatot, hanem azoknak a szubjektív gondolatoknak egy új, egy másik nyelven történő megjelenítése, amelyek az eredeti mű szövege mögött húzódnak meg. A nyelv objektív adottság számunkra, melyet kénytelenek vagyunk elfogadni olyannak, amilyenek kaptuk, és ez az objektív közeg nyújtja az egyetlen lehetőséget számunkra, hogy a magunk szubjektív gondolatvilágát, a magunk szubjektivitását másoknak (és önmagunknak is) kifejezésre juttassuk. Igaz, hogy a szerző szubjektivitása csak a nyelv objektivitásán keresztül közelíthető meg, de ez semmiképpen sem jelentheti azt, hogy a fordításban ezt az objektív nyelvi adottságot kell egy másik nyelven visszaadnunk. A szerző objektív szövegéből kiindulva a szerző szubjektív gondolataihoz, szubjektív mondanivalójához kell a fordítónak eljutnia, és a megtalált mondanivalót kell egy másik nyelven kifejeznie. Az eredeti szöveg nyelvi formája és jelentése csak kiindulásul szolgálhat neki az új szöveg megalkotásához, ugyanúgy mint ahogy a szerzőnek az általa használt nyelv kifejezési adottságai és objektív jelentései is csak lehetőségként álltak rendelkezésére, amikor saját szubjektív gondolatait akarta nyelvi formába önteni. A fordító mindenesetre már könnyebb helyzetben van mint a szerző. Amikor a megtalált szubjektív gondolatokat nyelvi köntösbe akarja öltetni, ennek példáját már megtalálhatja a szerző eredeti munkájában, amelyet követhet, sőt amelyet – a fordítás lényegében ezt kívánja tőle – követnie is kell, ha nem akarja a gondolatokat

teljesen új formában megfogalmazni. A nyelvi formákat és a nyelvi jelentéseket az ilyen értelemben fölfogott fordítás értékelése során nem szabad kizárólagos mércének tekinteni. Még arról sem szabad beszélni, hogy „lefordítottuk” a szerző szubjektív gondolatait akkor, amikor egy másik nyelven fejeztük ki őket. (A szubjektív gondolatokat ugyanis nem lehet és nem is szabad „lefordítani”.) A fordító „mindössze” új nyelvi formában jeleníti meg a szerző – szubjektív – gondolatait, megkísérelve egy másik nyelven kifejezni mindazt, ami a szerzőnek egy nyelven már sikerült és valószínűleg jól sikerült. Az eredeti mű nyelvi formájának követésére éppen ebből az utóbbi helyzetből kapja az indítékot a fordító: föl kell tételeznie, hogy a szerző optimálisnak tartja a maga által létrehozott nyelvi formát, melyet, ha más nyelven írta volna, valahogy ugyanúgy fejezett volna ki. Neki tehát ezt a formát mintaképnek kell tekintenie, de nem a maga nyelvi megjelenésében, hanem mint lehetséges eszközt a szubjektív mondanivaló kifejezésére.

A fordítás feladatának ilyen értelmezése kétség kívül már túlmegy a nyelvészet megszokott – strukturalista – területein. Mai gyakorlatunk alapján a nyelvet saját struktúráiban látjuk megalapozva, és úgy véljük, hogy a nyelvet struktúráinak földerítése és megismerése révén tudjuk igazán megismerni. Ezek a struktúrák azonban – alapvető fogalmi tartalmuknál fogva – merev kategóriák. A struktúráknak határozott alakúaknak kell lenniük ahhoz, hogy megragadhatókká és a megfelelő – esetleg matematikai – eszközökkel megragadhatókká legyenek. Bár strukturalista grammatikáink azt mutatják, hogy egy ilyen megközelítéssel jól leírhatók a nyelvek, a fordítások képlékenyebb, egyénibb, szabadabban értelmezhető nyelvi szerkezeteket vesznek fordításaik alapjául. A fordító nem nyelvi struktúrákat fordít, hanem a struktúrák egyéni felhasználását értelmezi és fordítása ezen az értelmezésen alapul. Aki fordít, saját értelmezése alapján fordít, sőt a fordítás tulajdonképpen egyfajta értelmezés, egyfajta hermeneutikai tevékenység. A fordításhoz kapcsolódó tapasztalataink azt mutatják, hogy a szövegek nyelvészeti értékelését a hermeneutika alapján is érdemes szemügyre venni.

A hermeneutika eddigi gyakorlata és a hermeneutika föladatainak értelmezése sok változáson ment át hosszú története során az alexandriai iskolától kezdve mostanáig. A szövegek nyelvészeti jellegű értékelése nem kapott benne mindig olyan szerepet, mint amelyet a mai hermeneutikai iskolák tulajdonítanak neki, de ez talán annak a következménye, hogy a nyelvi jelentés és a fogalmi jelentés valamint a beszélő gondolatainak viszonya a logika és nyelv egy új elemzésével váltak csak megközelíthetővé. Hans-Georg Gadamer szerint az elgondoltak egyedisége és a beszélő személyéhez való hozzákötöttsége sohasem rendelődik alá teljes egészében a már rendelkezésre álló szójelentés általánosságának. A beszélő ugyan általánosan érvényes szójelentéseket használ, de mindig valamilyen egyedi tárgyi szemlélet különlegességében (H. G. Gadamer: *Igazság és módszer*, Gondolat: Budapest, 1984, 299), amit egy fordítás folyamata során egy másik nyelv jelentéseinek általánosításaiban ugyancsak érvényesíteni lehet. A megértés – az elgondoltak egyediségének és különösségének a fölfogása a nyelvileg általánosan – így mindig nyelvi közegen belül valósulhat meg, és a különböző nyelvek jelentéskülönbségei nem akadályozzák ezt a

megértést. A fordítás tehát nemcsak lehetséges, hanem a megértésnek elengedhetetlen formája. Amikor megértünk, azt mindig valamilyen fordítással valósítjuk meg. Arra is megvan a lehetőségünk, hogy megnyugtató módon elemezzük a fordítást, hisz megadhatjuk azokat a tárgyszerű kereteket, amelyek egy ilyen ellenőrzés alapjául szolgálhatnak. A nyelvészetet a fordítások ilyen elemzéséből kihagyni nem lehet. Alapvető feladatkörénél fogva éppen a nyelvészet rendelkezik azokkal az eszközökkel, amelyek segítségével a különböző nyelvek szójelentéseit egymással, a fogalmi és nyelvi jelentések viszonyait, az utóbbiakban meghúzódó általános és különös megjelenését elemezni és viszonyítani tudja. Ezzel a szerepével a nyelvészeti fordításelmélet mentesül az olyan általánosítások alól is, hogy meg kívánná határozni, vagy elő kívánná írni, milyennek kell lennie a fordításnak, és mi lehetne az az egyedüli helyes megoldás, amelynek egy adott fordításban érvényesülnie kell. Az egyedit a nyelvi általánosban nyilván különféle módon lehet megvalósítani és a nyelvészeti fordításelmélet nem kíván – és eddig sem kívánt – túlmenni ezeken a lehetőségeken.

A Szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola 1992 november 13-án és 14-én – Radó György nyolcvanadik születésnapjához kapcsolódóan – kollokviumot rendezett a fordításelmélet kérdéseiről. Öt szekcióban hangzottak el előadások, melyeknek legtöbbször egy gyűjteményes kötetben adta ki a főiskola Klaudy Kinga, Kohn János, Molnár Katalin és Szalai Lajos szerkesztésében az előadások nyelvén angolul és németül *Transfere necesse est* címen. A könyv első része a fordítás nyelvészeti kérdéseivel foglalkozik, a másodikban a műfordítás helyzetéről szóló, a harmadikban és a negyedikben (kissé rövidebb terjedelemben) az oktatással illetve a gépi fordítással kapcsolatos kérdések szerepelnek. Az utolsó oldalak Radó György értékes életművét méltatják. A fordításelméleti rész Eugen Nida előadásával kezdődik. A neves szerző szerint a nyelvészet és az irodalom annyira eltérő fölfogásokat képvisel a nyelvről, hogy ez szinte lehetetlenné teszi a fordítás elméleti tisztázását. A további írások eléggé szemléletesen támasztják alá ezt a véleményt: kontrasztív jellegű elemzések mellett új lehetőségeket keresnek a fordítások nyelvészeti értékeléséhez. A műfordítás kérdéseit tárgyaló írások közül több is érdekes módon (vagy talán véletlenül?) Goethe „Wanderers Nachtlied”-ként ismert rövid költeményének fordításait elemzi. Az olvasmányos és tartalmas elemzések jól mutatják, mennyire nem nélkülözheti a fordítások értékelése a beható tartalmi elemzést. A gépi alkalmazást tárgyaló részben a helyzet tárgyilagos ismertetése mellett reménykedő elvárásokról olvashatunk. Összességében a könyv jól ismerteti a fordításelmélet jelenlegi helyzetét, de a nyelvészet és az irodalomkritika még ki nem alakult és megnyugtató megoldásokat kereső állásfoglalásait is. A hasznos kiadványt érdemes elolvasni.

Corvina-újdonság!

BART ISTVÁN / KLAUDY KINGA / SZÖLLŐSY JUDY

ANGOL FORDÍTÓISKOLA

Fordítás angolról magyarra és magyarról angolra

196 old., 850 Ft

A fordítás nemzetközileg is első, rendszeres, elméletileg megalapozott, mégis gyakorlatias tankönyve. Könyvünk célja, hogy rendszeres, didaktikusan felépített tananyagul szolgáljon az angolról magyarra, illetve a magyarról angolra való fordítás tanításához. Jól használható segédanyagként a haladó szintű nyelvoktatásban, mivel alkalmazható gyakorlókönyvként is, hiszen a szövegeken és a kapcsolódó kommentárokon kívül számos változatos feladatot ad.

A kommentárok bőségénél, aprólékosságánál fogva tanár nélküli, otthoni tanulásra, valamint gyakorlásra is alkalmas.

A három társszerző között elméleti szakember, a fordítást egyetemi szinten oktató tanár és tapasztalt fordító egyaránt található.

Hamarosan várható:

Zalán Péter: Német fordítóiskola

Kb. 200 old., kb. 850 Ft